

КІСТЕНЬ У ГАЛИЦЬКОМУ ТА ВОЛИНСЬКОМУ КНЯЗІВСТВАХ (X–XIV ст.)

© Терський С. В., 2014

Проаналізовано типологічні особливості ударної зброї X–XIV ст. – кістенів, знайдених на землях Волинського та Галицького князівств. Обґрунтовується висновок про місцеві особливості видового складу кістенів.

Ключові слова: археологічні знахідки, ударна зброя, кістень, Волинське та Галицьке князівства.

War-flails belongs to the axe type of weapon and consists of a weigh fastened to the handle with a flexible gażwa (eg. a thong). Flail fight was based on quick circular movements of the thong and weighs and hitting. As early as 3000 BC this type of weapon originated from the mace-like objects with holes containg thong fragments. The alleged exemplars of this type of weapon are associated with the 3rd -4th cent. Sarmatian tombs. The earliest flails in the early medieval Europe appeared among the Avars (7th – 8th cent.) later (second half of the 8th– 10th cent.) they became popular among the Khazars. This type of weapon was astonishingly popular in Ruthenia, where it appeared probably thanks to the Khazars, beaten in 965 AD by the Duke Svyatoslav. In the next centuries (to be more precise – till the 16th century) flails became one of the most distinctive features of the Old Ukrainian culture.

The current collection of flails found in Halych and Volynian land consists of more than 50 artefacts and their parts. Nine of them were made of bones and horns (pict. 1), others – of iron, lead and bronze (pict. 2).

Type I (Kirpičnikov classification) is represented by the artefacts made of bones and horns. The earlier artefacts of the Avar and Khazar stands in Ruthenia are dated on the second half of the 10th to the 13th cent. Flails from Halych, Plisnesk, Stupnycia, Cherven, Zvenygorod, castle near Shepetivka and castle Bozok are included in this type. There are some images associated with the Rurykowicze symbols which are placed on the artefacts from Zvenygorod; they can be dated on the 11th-13th cent. The flail from Cherven case looks similar. This unique exemplar has two relief images of the Ukrainian dignitary – Boyar as well as the image of half-woman and half-bird with a fish-like tail. The artefacts from Zvenygorod and castle Bozok is dated on the first half of the 12th-13th cent. and has a characteristic iron mandrel used for the thong fastening. The last one belonging to this type of flails is the one from Zvenygorod; due to its form has no direct analogies in the published material. It is dated on the second half of the 10th-13th cent. which is proved by the artefacts accompanying it.

Iron flails represent type II (Dorogobuzh, Zelenche, Cherven, castle near Shepetivka) and type IV (Peremyl). Due to the unclear character of the finding, the first one can be dated on the second half of the 10th-13th cent. Among bronze flails we can distinguish type IIA (Peresopnycia) and IIIA (Halychyna) which are examples of the greatest Old Ukrainian craftsmen artistry. These flails, primarily cast in copper forms mainly by the southern Ruthenian craftsmen are richly decorated in the manner characteristic for the 12th-13th cent. Because of that they were probably more a warrior status symbol than a real weapon. It is worth mentioning that the artefact from Gorodok due to its small size is treated like a toy.

The presence of flails on the western Ukrainian borders, belonging in the past to the Halych-Volynian kingdom cannot be surprising. They constituted an inseparable element of the old Ukrainian culture. Their splendid character indicates their value, certifying the high social and political status of the owners. Some of them were probably produced in that location.

Key words: archaeological finds, shock weapon, thong, Volyn and Galychyna principalities.

Серед ударної зброї ближнього бою кістені – тягарці, що прив'язувалися за вушко до ремінців прикріплених до короткої палиці або руки, вважаються класичним елементом культури давньоукраїнського війська [10, с. 33, рис. 15: 11; 22; 3; 38]. Кістнями можна було завдавати раптових ударів по ворогу в будь-якому напрямку. Кістнями користувалися як піші воїни, так і вершники, хоча переважно їх використовували в бою легкоозброєні вершники. Кістені були дещо легші за традиційну ударну зброю – булави (середня вага булав 200–300 г, кістенів – 100–160 г). Вправний і швидкий удар міг оглушити противника. Кістень був допоміжним засобом боротьби, який використовували, коли вже не можна було діяти основними видами зброї.

Почали використовувати цей вид ударної зброї ще у III тис. до н.е., згодом її використовували сармати та авари [37, s. 26]. Поширення кістенів в Східній Європі датують не пізніше початку VIII ст. і пов'язують з кочовими хазарами [13]. Усі види кістенів, сформовані у межах салтівської культури [20, рис. 7: 12–14, 34: 9], згодом використовували на Русі, переважно кінні воїни. Генезу кістень, виготовленого початково переважно з кістки або рогу, пов'язують з кочовим степом. Звідси нерідко також виводять його назву: з тюрко-татарського *kistän*, що означає товкач, дрюк, палиця [37, s. 26]. За іншою версією свою назву кістені отримали від кисті руки, до якої нібито кріпився довгий ремінець, на якому звисав тягарець. Прийнято вважати, що давньоукраїнська дружина безпосередньо перейняла цей вид озброєння у хазар, після перемоги князя Святослава у 965 р. Значне поширення кістені набули насамперед у районах, що межували зі степом: у Київській, Переяславській, Галицькій та Волинській землях. Тут для потреб заможних дружинників XII–XIII ст. було створено власні типи бронзових, переважно, виконаних у парадному стилі багато оздоблених кістенів. У XIV ст. знову повертаються до неоздоблених, проте функціональніших форм. Помітне місце цей вид зброї займав у спорядженні галицько-волинського війська до кінця XIV ст.

Системно вивчав кістені А. Кірпічніков (1966), а згодом з'явилися регіональні дослідження цього виду зброї. Зокрема білоруські дослідники Ш. Бектінєєв та М. Плавінський [3; 23, с. 41–43] узагальнили знахідки з території Білорусі, польський зброєзнавець П. Котович систематизував знахідки, виявлені на території сучасної Польщі [37; 38, с. 26–28]. Вже в перших спробах каталогізації цього типу артефактів, зроблених А. Кірпічніковим, виділено 6 різних типів та вказано на 6 знахідок з території колишнього Галицько-Волинського князівства. Згодом коротко подано зведену інформацію про 7 кістенів з Шепетівського городища, виділено при цьому один локальний тип [11].

Хоча кістені X–XIV ст. на галицько-волинських землях досі спеціально не досліджувалися, проте колекція цього типу озброєння почала формуватися вже з початку XX ст. Такі предмети були у Музеї Народного дому (№ 67), у Музеї Ставропігійського інституту – “гіря бойова з бронзу, орнамент зернистий, вибиваний”, втрачена у післявоєнний період (ЛІМ-1939). У Музеї НТШ зберігався кістяний тягарець з Пекарів на Дніпрі [1, с. 92; НТШ-5800, ЛІМ-748, завдовжки 6 см, списаний у 1958 р.] та бронзовий – з розкопок Я. Пастернака у Галичі (означений як оздоба вуздечки), у Музеї праісторії Червенської землі – кістень, оздоблений черню. Ще один металевий кістень знаходився у колекції краєзнавця Крушинського з Теребовлі [7, рис. 1: 3–5], закупленої Львівським історичним музеєм 1946 р. (ЛІМ III-3045), який однак сьогодні не є доступним для опрацювання. Сьогодні під номером кістень із Зеленча (ЛІМ КР-29397) у Львівському історичному музеї обліковано вже зовсім інший предмет – 10-гранний залізний тягарець (рис. 3).

Сьогодні, окрім Львівського історичного музею (далі – ЛІМ), кістені зустрічаємо у колекціях Волинського, Рівненського, Чернівецького та Тернопільського обласних краєзнавчих музеїв. Значна частина предметів озброєння з розкопок Шепетівського городища XII–XIII ст. зберігається у Державному Ермітажі. Особливо багато інформації надходить також з джерел “чорної археології”. Більшість предметів, виявлених за останні роки, походять з приватних збірок [31]. Під час

стаціонарних розкопок виявлено лише сім кістенів – у Пліснеську, Галичі, Дорогобужі, Звенигороді та Липно, а під час розвідкових археологічних досліджень виявлено ще п'ять предметів – на Окольному городі Пересопниці, а також у культурних напластуваннях X–XIII ст. на городищі Бозок та поселенні-супутнику городища Уніяс на Тернопільщині. Зображення та короткі згадки про знахідки цих предметів вже неодноразово публікувались: знахідки з Східної Галичини, Пересопниці, Пліснеська (по 2 екз.), Зеленча, Галича, Дорогобужа, Перемиля, городища Уніяс, Звенигорода, Низкинич та Бужкович (по 1 екз.), інформація ж про інші подається вперше.

На території колишнього Галицько-Волинського князівства по обидва боки сучасного польсько-українського кордону знайдено понад півсотні кістенів X–XIV ст. Це дослідження є першою спробою узагальнити інформацію про знахідки цього виду зброї з території Прикарпаття та Волині.

Найдавніші типи кістенів виготовлено з кістки лося (тип 1 за А.М. Кірпічником). Переважна більшість знахідок округлої циліндричної грушоподібної або яйцеподібної форми мають всередині отвір по поздовжній осі для залізного стрижня, що закінчувався з одного боку петлею для ремня, а з іншого розклепувався. Залізну деталь такого кістено, аналогічного до знахідок з пам'яток салтово-маяцької культури, виявлено на поселенні VIII–IX ст. у Рідківцях на Буковині¹. 7 предметів виявлено на городищах Звенигород, Пліснесько, Ступниця та Бозок на р. Сереті, а напівфабрикат – у косторізній майстерні у Звенигороді [5, с. 236, рис. 6: 2]. Подовгасті кістені з Пліснеська завдовжки близько 8 см та діаметром 4–5 см (див. табл. № 1). Їх датують не раніше XI ст. [32, с. 59].

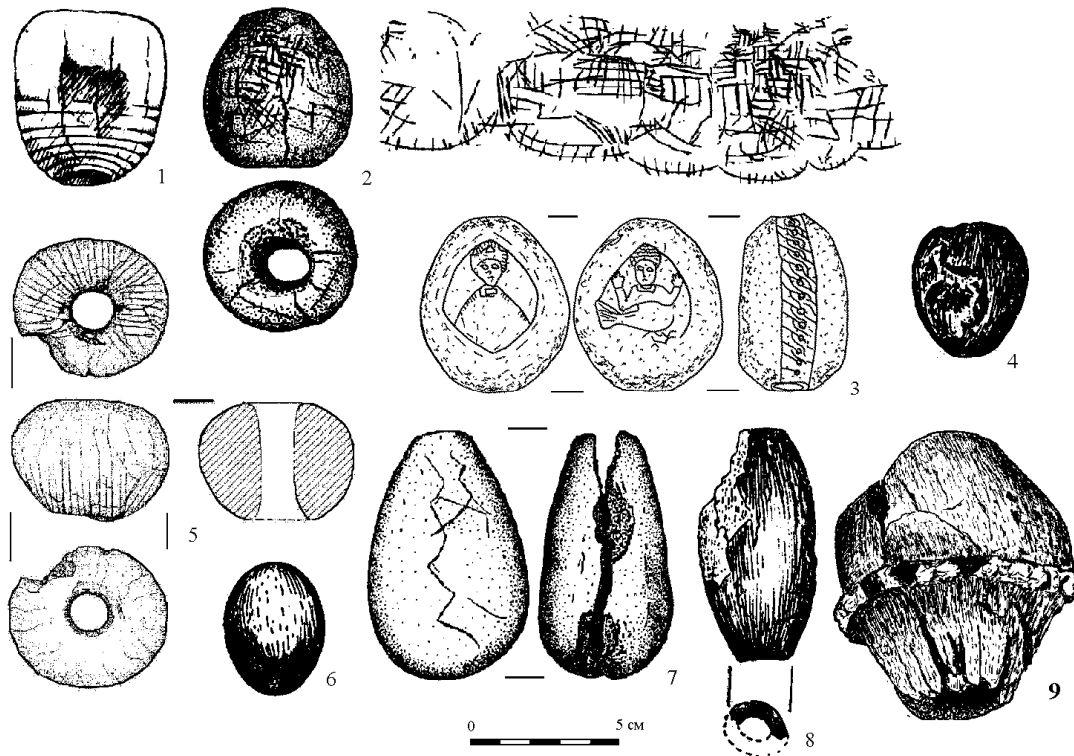

Рис. 1: Рогові кістені типу I: 1– Чаруківське городище (за М. Кучинком);
2, 6–8 – з Пліснеська (за О. Ратичем та М. Сергеевою); 3 – Червен;
4 – городище Ступниця (за О. Ратичем); 5– Пелнятичі (за П. Котовичем);
9 – Колодяжин (за Р. Юрою)

Цілий кістень з Пліснеська (рис. 1: 7) має наскрізний отвір діаметром 6–7 мм для залізного стрижня. У верхній частині, з двох протилежних боків, вирізано на поверхні по одному жолобку

¹ Повідомлення С.В. Пивоварова.

завширшки 3 мм, завглибшки 1,5 мм, які на вершині кістень поєднуються з центральним отвором. Наявність жолобків, на думку М.П. Кучери, вказує на те, що стрижень складався з двох, очевидно, перевитих товстих дротин, верхні кінці яких для надійного закріплення кістень було загнуто в протилежні боки. Нижній кінець стрижня мав петлю для шарнірного кріплення кістень (за допомогою ремінця) на рукояті кістень [15, с. 33, рис. 15: 11]. Принцип шарнірного кріплення забезпечував певну амортизацію під час удару, що запобігало розтріскуванню невеликих за розмірами кістень. Кістень з аналогічним кріпленням, яке збереглося, знайдено на городищі Бозок та у Звенигороді (розкопки 2010 р., розкоп 1, траншея 8, кв. 26, на дні ями 4).

До цього ж підтипу подовгастих тягарців належить і два фрагментовані рогові кістень: один – із розкопок Я. Пастернака на дитинці Пліснеська у 1940 р., що має зображення хреста [сонда 1, кв. 4; 27, с. 74-75, рис. 6: 8], інший – із Галича (див. табл. 1). Аналогічні рогові кістень, датовані XIII ст., виявлено у Бересті [3, с. 103, рис. 31: 12-13] та Шепетівському городищі.

Другий підтип рогових кістень більш округло-яйцеподібної форми (Ступниця, Пліснесько, Пелнятичі, Шепетівське городище) завдовжки лише близько 5 см та діаметром 4–5 см (див. табл. 1).

Таблиця 1

Каталог рогових та кам'яних кістень

№ п/п	Місце, час, умови знахідки	Місце зберігання*, інв. №	Тип, матеріал та особливості форми	Заг. висота, мм	Ширина, мм	Товщина, мм	Діаметр отвору, мм, форма петлі	Вага, г
1	Пліснесько, розкопки 1940 р.	ЛІМ-2495, ЛІМ КР-13494	I, ріг, фрагмент	86	42	–	D = 12–13	48
2	Пліснесько, розкопки 1953 р.	ІА	I, ріг	80	50	43	–	–
3	Пліснесько, розкопки 1953 р.	ІА	I, ріг				–	–
4	Ступниця	–	I	50	39	–	–	–
5	Городище Бозок	ТКМ	I	–	–	–	–	–
6	Городище Бозок	ТКМ	I	–	–	–	–	–
7	Колодяжин	ІА	I	90	70	–	D=22	–
8	Городище Чаруківське	МА ВДУ	I, ріг	50	30-45	–	D=15	–
9	Пелнятичі	–	I, ріг	41	57	49	12-18	72,5
10	Звенигород, розкопки 2010 р.	ЛІМ КР-46310	I, ріг	75 (60 без вуха)	45	43	18, трикутна	106
11	Червен	–	I, ріг	60	55	35	–	–
12	Городище Шепетівське	ГЭ	I, шифер	45-46	46-50	-	–	165
13	Звенигород, розкопки 1954 р.	ЛІМ КР-8902	III (?), ріг	86	50	45	–	103
14	Берестя, розкопки Лисенка, 196 р.	–	I, ріг	84:	50	50	–	–
15	Галич	ЧКМ, № 6770.-II.-410	I, ріг	65	35	-	-	

* ГЭ – Государственный Эрмитаж; ІА – Ін-тут археології НАН України; ЛІМ – Львівський історичний музей; МА ВДУ – музей археології Волинського держуніверситету ім. Лесі Українки; ТКМ – Тернопільський краєзнавчий музей; ЧКМ – Чернівецький краєзнавчий музей.

Часто рогові кістень другого підтипу належним чином орнаментували, або ж наносили певні графіті. Так, кістень із Ступниці оздоблено лускоподібним орнаментом. Екземпляр з Червена яйцеподібної форми, з поздовжнім отвором по осі, куди встромлювався залізний стрижень з петлею для прив'язування ремня з одного кінця і заклепкою з іншого; оздоблений плетінчастим узором, має зображення з одного боку “князя-боярина” у високій шапці, а з іншого боку – зображення напівжінки – напівптаха, з піднесеними догори руками, зачіскою з локон і хвостом, стилізованим під риб'ячий (рис. 1: 3). Постаць має дві, доволі схематично зображені тонкі пташині ноги з трьома

сильно заломленими кігтями [35, s. 238–241, гус. 2; 3; 36]. Близьких аналогій цій формі поки не відомо. Знахідка Х–першої пол. XIII ст. із складним графіті відома також на Пліснеському городищі [26, с. 335, рис. 1: 1].

Кістені цього типу були поширені також на Галицькому Пониззі: у Білгороді-Дністровському та Скімауцькому городищі. А.М. Кірпічников датує використання рогових кістенів типу I на Русі періодом з другої половини X до XIII ст. включно [10, с. 59].

Перелік кістенів яйцеподібних форм можна розширити за рахунок рогових виробів (Пліснесько, Колодяжин, Чаруківське городище), які часто ототожнюють з булавами. Проте дослідники сперечаються стосовно вживання рогових булав на Русі [26, с. 333]. Так подібний виріб з напластувань 1160–1170-х рр. Новгороді має виступаючу коротку циліндричну втулку [2, с. 11, рис. 7: 5]. За критерій розподілу на кістені та булави пропонують враховувати діаметр поздовжнього отвору, який у кістенів складає переважно 1,4–1,5 см, тоді як у булав він, як правило, більший ніж 2 см [37, с. 60]. Щоправда, відомо багато металевих булав, які за параметрами та вузьким отвором є близькими до кістенів [2, с. 17–18 (табл.); 24, с. 171, рис. 161: 2]. Тому вважатимемо умовно кістеном масивний і важкий роговий виріб овально-конічної форми, знайдений на городищі Вал поблизу Лучеська [18, с. 136]. У нижній частині поверхню виробу оздоблено врізними концентричними лініями, добре відполірована, хоча з двох боків на ній помітні сильні вм'ятини, ніби від ударів по чомусь твердому (рис. 1: 1). Ще один виріб, знайдений у шарі середини XIII ст. у літописному Колодяжині, виготовлений з рогу благородного оленя і має притаманну булавам ребристу поверхню [33, рис. 34: 3].

Найдавніший тип кулястих кістенів могли виробляти з допомогою токарного верстату, а отвір виконували свердлом. Близькі до них за похлдженням металеві кістені симетрично кулястої та грушеподібної форми із верхньою петлею, виділені А. Кірпічковим як *тип II*. Металеві кістені цього типу (залізні, свинцеві та бронзові) можна поділити на підтипи також за способом оброблення поверхні на гладкі, з випуклим (переважно шипи, підтип IIa) та врізним орнаментом, а також гранчасті. Подальший розвиток форм кістенів полягав у сплюсненні та огрануванні, тобто у відході від початкової симетричної сферично-циліндричної форми. Однак, як зазначив ще А. Кірпічков [11], між типами II–VI не завжди можна провести чітку межу (рис. 2). У XII–XIII ст. більш поширеними були бронзові, переважно багато оздоблені кістені. До II типу (за А. Кірпічковим) віднесено 10 таких знахідок (див. табл. 2).

Таблиця 2

Каталог металевих кістенів

№ з/п*	Місце, час, умови знахідки	Місце зберігання**, інв. №	Тип, матеріал та особливості форми	Заг. висота, мм	Ширина, мм	Товщина, мм	Форма та розміри вуха, мм	Вага, г
1	2	3	4	5	6	7	8	9
1	Пересопниця, розвідки, 1978 р.	–	II, бронза	54	40	33	Прямокутне, 24x12,5	93
2	городище Вербка	РАМ	II, бронза	55	34	30		–
3	Дорогобуж, розкопки	РКМ	II	48	38	38	15	
4	Зеленче	ЛІМ III-3045; ЛІМ КР-29397	II, залізо, покрите сріблом з черню	72	39	–	–	268
5	Галич	ЛІМ (?)	II	–	35	32	–	
6	Городок-над-Бугом		III	37	21	14	–	
7	Пересопниця, розкопки, 2011 р.	КАЦ,	III	60	35		кругле, d-10	45
8	Ступниця							
9	Городище Уніяс	ТКМ	III					
10	Східна Галичина	ЛІМ-966, ЛІМ КР-12207,	III	64	40	30	–	97,5

1	2	3	4	5	6	7	8	9
11	Східна Галичина	ЛІМ-46; ЛІМ КР-9059	ІІА	45	28	22	–	
12	Сянок (городище Трепча), розкопки 1998 р.	–	–	зб. вис. 25	35		гудз d=8	21,07 (фр.)
13	Біля Перемиля	ВКМ	ІІІ				кругле	
14	городище Вербка	РАМ		61	31	24		
15	Сараївка		залізо	70	42	32		

* ВКМ – Волинський обласний краєзнавчий музей; ГЭ – Государственный Эрмитаж; КАЦ – Культурно-археологічний центр “Пересопниця”; ЛІМ – Львівський історичний музей; РКМ – Рівненський краєзнавчий музей; ТКМ – Тернопільський краєзнавчий музей; РАМ – Państwowy Muzeum Archeologiczne.

Видозміною цього типу вважаються також свинцеві вироби неправильної форми, відомі з різних місцевостей Волині та з розкопок Червена [34, гус. II.12: 1–2].

Найчисленніші бронзові та залізні гирі округлих форм (тип II за А.М. Кіріпніковим). Найраніший археологічно датований залізний кістень виявлено у Дорогобужі у житлі № 22 другої половини XI ст. Він грушоподібної форми із гранями на корпусі. В округлому вушку діаметром 1,5 см закріплено кільце діаметром 2,2 см [24, с. 79, 171–172, рис. 86: 12]. Ще один залізний кістень з майже прямокутним вушком виявлено 2011 р. у Червені [34, гус. II.12: 3].

Багато декоровані металеві кістені, як правило, датуються доволі в широких межах: XII–першою пол. XIII ст. Один з них (рис. 2: 1), грушоподібної форми (тип II за А.М. Кіріпніковим) багато оздоблений срібною інкрустацією та черню, нанесеною безпосередньо на залізну основу, поверхня якої попередньо оброблено насічкою, заповнений зсередини свинцем [7, с. 12, рис. 1: 3]. Походить з колекції А. Крушинського, зібраної переважно в околицях Теревовлі. Другий різновид гладких кістенів – оздоблених врізним орнаментом – представлений знахідкою з Горзвина. Близьким до нього, але, дещо сплющеним (перехідним до типу III) є кістень, оздоблений різьбленим орнаментом, з городища Бужковичі [28, с. кольор. вст.].

На Шепетівському городищі знайдено 5 екземплярів кістенів II типу завширшки 2,8–3,5 см, заввишки 5,3–7 см, вагою 90–165 г. Вони гладкі, грановані або декоровані “великою зерню”, кругами і смужками та увінчані круговою або довгастою петлею (рис. 2: 6, 8, 15, 17), на Волині зустрічаються аналогічні.

До підтипу ІІа належать 10 знахідок з рельєфною поверхнею у формі шипів, ребер та ін. (Галич, Звенигород, Пересопниця, Новосілки, Коршівець, Залав’я). Зокрема, пустотілі бронзові кістені у формі доволі великої кулі з шипами на поверхні з Галича та свинцевий кістень Звенигорода [21, с. 255, рис. 70: 24; 25, с. 147, рис. 2: 9]. Помилково до кістенів було віднесено залізну булаву у формі достатньо великої пустотілої кулі з літописного Василева [6, с. 281, рис. 70: 15; фото 60: 20]. Вважають, що раніше порожнину пустотілих кістенів для посилення удару, ймовірно, заливали свинцем, але оскільки кістень нагрівався у вогні, свинець міг розплавитися і витекти. Проте, в галицькій знахідці всередині виявлено кульку, що дало підставу Я. Пастернаку вважати її оздобу кінської упряжі [21, с. 255].

Бронзові кістені грушоподібної форми з дрібними випуклостями (рис. 2: 3-5, тип ІІА за А.М. Кіріпніковим) знайдено також на Шепетівському городищі [12, табл. 131: 11].

Приблизно однаково декоровані кістені, оздоблені вмілою імітацією зерні та перпендикулярними смугами, знайдено на Окольному городі Пересопниці (рис. 2: 8), городищах Теліженці, Шепетівському та Вербці на Поділлі (рис. 2: 7), Трепчі біля Сянока [37, с. 59]. Цими ж компонентами дещо по-інакшому декоровано кістень з Григорівки неподалік Канева.

У пересопницькому екземплярі корпус напівсферично-біконічної форми оздоблений двома перпендикулярними смугами завширшки 5–8 мм, розташованими від шийки до завершення та по ліній найбільшого діаметра. Шийка діаметром 10 мм, оздоблена двома валиками, переходить у

широке прямокутне вушко зовнішніми розмірами 24x12x5 мм, з отвором під ремінь 15x7 мм [30, с. 18, рис. 3: 1]. Подібне прямокутне вушко має кістень з Теліженців, тоді як у пустотілому кістені з Вербки вушко овально-ромбічне, подібно до шепетівської знахідки [40, гус. 19: 2; 11, рис. 4: 7]. Рельєф з одного боку на поверхні пересопницького кістеня стертий, очевидно, від тривалого носіння на боці.

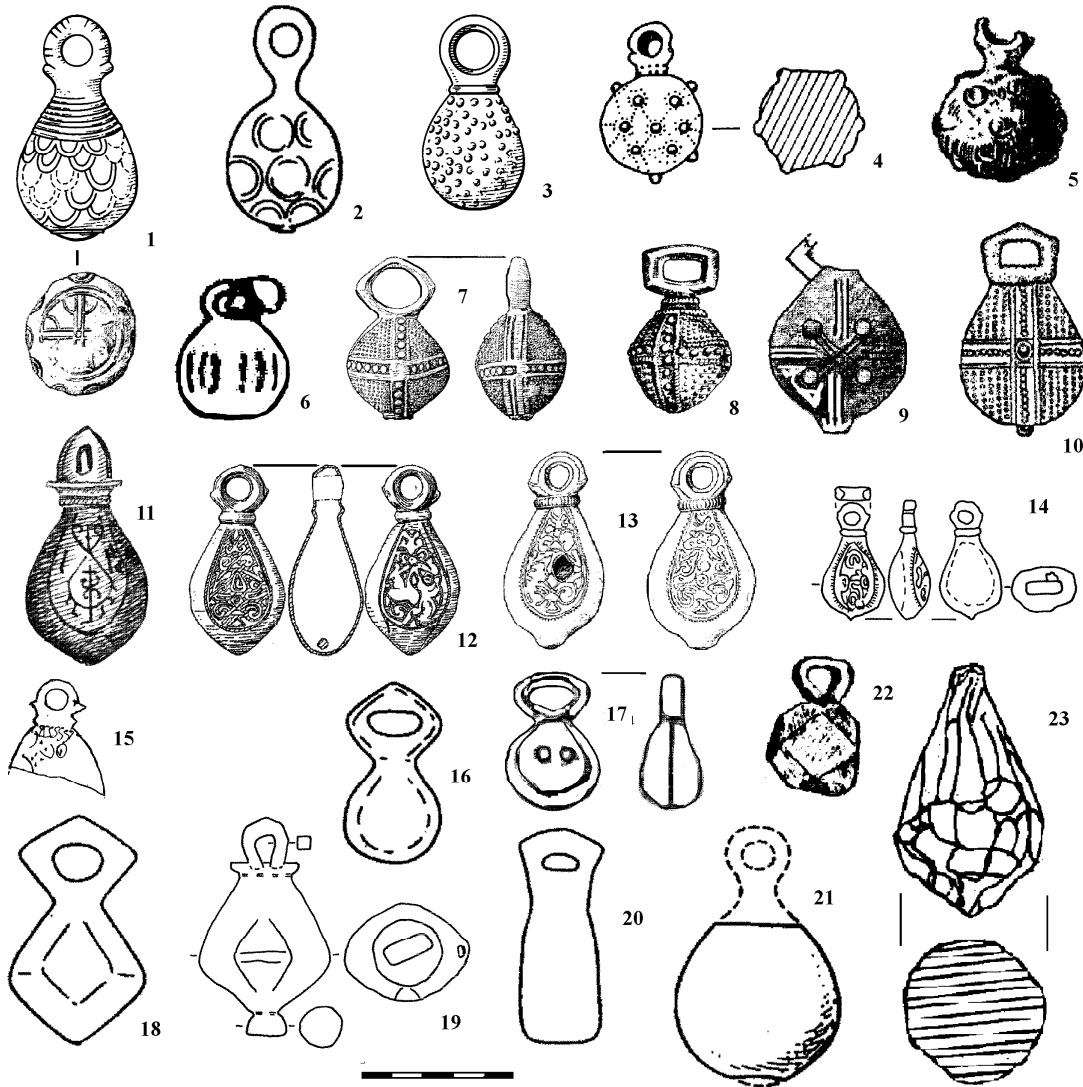

Рис. 2. Кістені типів II-VI (1, 2, 6, 18, 19 – залізо; 4 – свинець; 21 – шифер; 22 – ріг; решту – бронза):
 1 – Зеленче (за З. Володченко); 2, 3, 9, 16, 18, 20, 21 – Шепетівське городище (за А. Кірпічником);
 4, 23 – Звенигород; 5 – Галич (за Я. Пастернаком); 6 – Дорогобуж (за Б. Прищепом); 7, 12 – Вербична
 (за Л. Рагутом); 8 – Пересопниця; 10 – Теліженці (за В. Якубовським); 11 – Липно (за Г. Охріменком);
 13, 17 – Східна Галичина; 15 – околиці Перемиля; 14 – Городок-над Бугом; 19 – Сараївка (за П. Котовичем);
 22 – Переміль (за В.С. Терським)

До III типу (за А.М. Кірпічником) належать кістені грушеподібної сплющено-округлої форми, переважно багато оздоблені виконаним черню рослинним орнаментом або зображення птахів, знаки, написи (тип IIIA). Враховано 10 знахідок типу III, переважно бронзових і заповнених свинцем: городище Ступниця, Східна Галичина [29, с. 33, рис. 9: 3], городище Вербка [40, гус. 19: 4], Уніяс, околиці Перемиля, Пересопниця, Низкиничі, Веселе, Городок-над-Бугом та 1 типу IIIA (Липно: рис. 2: 11-15).

Поширені, переважно, на Волині кістені цього типу вважаються продукцією майстрів міст Середнього Подніпров'я. В середньому вони завдовжки 6,5 і завширшки 4,8 см, мають зверху овальне кільце для прив'язування до шнура, а з обох боків оздоблені подібним орнаментом. Не у всіх кістенів збереглося заповнення черню врізного рельєфу поверхні. Прийнято вважати, що заповнення черню врізного рельєфу було обов'язковим у виробках цього типу, але за певних умов втрачалось. Добре збережене покриття черню орнаментів збереглося на кістках з городища Унія у Крем'янецьких горах та Східної Галичини. Обидва кістені близькі до знахідки з Гришинець [9, с. 235, рис. 21]. Глибокий орнамент має знахідка з насипу кургану у с. Липне, що містить по центру зображення хреста, вписане у який складніший, можливо, родовий знак [17, рис. 53: 12; 19, с. 266, рис. 43: 4] та кістень з околиць Низкинич біля княжого Володимира [28, кольор. іл.].

Цього ж типу бронзовий кістень з Городка-над-Бугом, датований 1-ю пол. XIII ст., оздоблено черневим орнаментом з трикутників і волют, що влилися в композицію розквітаючого хреста. З огляду на невеликі розміри (37x21x14 мм), мабуть, був визначником заможності і статусу власника або забавкою молодого нащадка боярської еліти [37, с. 59].

Пустотілими, проте з пробитим ззовні отвором, через який можна було виплавити свинець, є кістені із Східної Галичини (колекція Музею археології Червенської землі: рис. 2: 13, на думку А.М. Кірпічнікова, первісно був заповнений свинцем), Низкинич та Пересопниці [на підставі пустотілості вважається напівфабрикатом, див.: 4, с. 247]. Можливо, не всі багато декоровані вироби були заповнені свинцем, адже при ударі об металеві обладунки дороге оздоблення гирі могло постраждати. Так, подібно до вищеописаного галицького екземпляра, замість суцільної заливки свинцем у кістень з городища Вербки поміщено металеву кульку (рис. 2: 12).

Характерно, що на Шепетівському городищі ці зразки явно середньодніпровського виробництва, зокрема вищеописані грушоподібні гирки з черневим орнаментом, не виявлені.

Значно рідкісніші бронзові і залізні сплющені гирки незграбних контурів з цільнолитими довгастими петлями, виділені у локальний тип II А.М. Кірпічніковим [11, с. 86, рис. 3]. Їх вважали виготовленими на місці [11, с. 86]. На Шепетівському городищі знайдено два екземпляри: їх ширина 2,5–4,1 см, висота 6,5–7 см, вага 110–120 г (рис. 2: 2, 20). За формою до цього типу близьким є залізний екземпляр з околиць Сараївки на Підляшші, віднесений П. Котовичем до типу II [37, с. 27, гус. 5: 3] та свинцевий кістень з Городка-над-Бугом вагою близько 200 г, датований XI–XIII ст. [37, с. 57; 39, с. 88]. Корпус кістень із Сараївки (рис. 2: 19), ромбоподібний у перетині, завершується тарілкоподібним розширенням, до якого прикріплене злегка відхилене вбік вухо, зроблене з квадратного в перетині дроту; низ завершується закругленим конусом [37, с. 57, гус. 3: 2]. Цим кістень подібний на пізні зразки огранованих залізних кістенів.

На нашу думку, вищеописані кістені близькі до підтипу IIIa – сплющено-трапецієподібних. До їх числа належать ще 4 знахідки з гладкою, іноді орнаментованою та рельєфною поверхнею, зібрані приватними колекціонерами на Волині [31], а також кістень з колекції Народного Дому у Львові (НД-1/VII; ЛІМ-46, рис. 2: 17) сплющено-грушоподібної форми з широким вушком. Орнаменти стерті: з одного плоско-випуклого боку має одну велику випуклість, а з іншого – три менші (рис. 2: 17). До цього ж підтипу належить і фрагментований кістень з врізним орнаментом (городище Трепча біля Сянока), що завершувався гудзом [37, с. 59, гус. 3: 4].

Умовно відносять до типу III рогові кістені з Шепетівського городища, які мали петлеподібний орнамент на поверхні і шиферний – із слідами наміченого, але незавершеного орнаменту (ширина 4,6–5 см, висота 4,5–4,6 см, вага шиферного 165 г). У обох зразків з вужчої сторони просвердлено по отвору для металевого стрижня з петлею (на рис. 2: 21 показано реконструйований шиферний кістень). Проте, якщо отвір робили наскрізним, то в такому випадку ці кістені нічим не відрізнялися від типу I. Можливо, до такого підтипу належить заготовка грушоподібного кістень, виявленого серед матеріалів косторізної майстерні XII ст. у Звенигороді [27, с. 75, рис. 9: 1]. На вужчому кінці, можливо, передбачався горизонтальний паз для кріплення. Ця знахідка, поряд з незавершеним шиферним кістнем, виявленим на Шепетівському городищі, свідчить про виготовлення цієї зброї на місці. Місцеве походження багатьох кістеней з

Шепетівського городища (особливо з рідкісною для знахідок XIII ст. довгастою петлею), на думку А.М. Кіріпнікова, навряд чи можна заперечити [11, с. 86].

Виразних знахідок *IV типу* на галицько-волинських землях поки що немає, проте 14-гранні залізні кістени, що набувають поширення з XIV ст., можуть бути генетичними нащадками виробів цього типу. Один з них виявлений на Окольному городі Перемиля (рис. 2: 22), інший – з пагорба Замчисько у Голишеві біля Луцька [31]. Найближчі аналоги походять із Сокільця на Південному Бузі [16, рис. 3: 35]. Його прототипи відомі у старожитностях Біляру на Волзі.

До *V типу*, що наслідує булави, з п'ятьма великими та вісьмома малими шипами належить лише одна знахідка з Волині. Кістени *VI типу* – з прямокутним вушком та біконічної форми, як і кістени типу IV, з'являються у XIII ст. Близькою до VI типу є зокрема випадкова знахідка з відламаним вухом із Бережанки [31].

Отже, кістени були практично невід'ємною складовою комплексу дружинного озброєння на галицько-волинських землях. У XII–XIII ст. ця зброя за київськими зразками виготовлялась як парадна, багато оздоблена чорню та золоченням. Вона свідчила найперше про високий суспільний статус їх власників. Одночасно, ймовірно, з XIII ст. використовували гранчасті кістени та кістени біконічної форми, які поступово втрачають елементи оздоблення. Причиною цього могло бути значне поширення металевих обладунків. Для того, щоб вразити захищеного противника, необхідна була змінити округлі пропорції на ребристу поверхню.

Можливо, тоді ж, у 1-й пол. XIII ст., на Волині витворився локальний тип кістенів у формі сплющеного в одній площині закругленого ромба в перетині (Шепетівське городище, Сараївка, Волинь). Очевидно, наявність прямокутного вушка була ознакою пізніших кістенів. Загалом за формами та орнаментациєю галицько-волинські знахідки аналогічні до екземплярів з інших давньоруських регіонів. Більше половини кістенів пов'язані з містами та їх найближчою округою.

Враховуючи нове підсумовуюче дослідження знахідок, Західну Волинь можна зарахувати до переліку регіонів, де простежується найбільша їх концентрація.

1. *Архів Львівського історичного музею. – Інвентарна книга № 2. 1948 р. – 126 с.* 2. *Артемьев А.Р. Кистени и булавы из раскопок Новгорода Великого // Материалы по археологии Новгорода. 1988. – М., 1990. – С. 5–28.* 3. *Бектинеев Ш.И. Булавы и кистени XI–XIV вв. на территории Беларуси / Ш.И. Бектинеев // Сярэднявяковыя старажытнасці Беларусі. Новыя матэрыялы і даследаванні. – Мінск: Навука і тэхніка, 1993. – С. 99–106.* 4. *Ваиета М.П., Златогорський О.Є. Результати археологічних досліджень в с. Пересопниця 2011 року // Наукові записки (Рівненський краєзнавчий музей). – Вип. 10. – Рівне, 2012. – С. 244–247.* 5. *Власова Г.М. Мастерские костерезов в Звенигороді // Записки Одесского археологического общества. – Т. 2 (35). – Одесса, 1967. – С. 228–235.* 6. *Возний І.П. Історико-культурний розвиток населення межиріччя Верхнього Пруту та Середнього Дністра в X–XIV ст.: Монографія / І.П. Возний. – К.; Чернівці: Зелені литаври, 2009. – Т. 2. – 568 с.* 7. *Володченко З.А. К вопросу о технике черни на Руси / З.А. Володченко // Краткие сообщения Ин-та истории материальной культуры. – Вип. 52. – 1953. – С. 10–16.* 8. *Гаврилюк О. Давньоруське городище Бозок // Населення Прутсько-Дністровського межиріччя та суміжних територій в другій половині I–на початку II тисячоліть н. е. (Чернівці, 22–24 вересня 1994 р.). Тези доп. та повідомлень. – Чернівці: Рута, 1994. – С. 49–52.* 9. *Гаврилюк О. Давньоруський археологічний комплекс IX–XIII ст. поблизу села Антонівці Шумського р-ну Тернопільської області / О. Гаврилюк // Археологічні студії. – 4. – К.-Чернівці, 2010. – С. 202–237.* 10. *Кирпичников А.Н. Древнерусское оружие / Монографія А.Н. Кирпичников. – Вип. 2. Копья, сулицы, боевые топоры, булавы, кистени IX–XIII вв. – (САИ. – 1966. – Вип. Е1-36). – 107 с.* 11. *Кирпичников А.Н. Массовое оружие ближнего боя из раскопок древнего Изяславля / А.Н. Кирпичников // Краткие сообщения Ин-та археологии АН СССР. – Вип. 155. – 1978. – С. 80–87.* 12. *Кирпичников А.Н., Медведев А.Ф. Вооружение / А.Н. Кирпичников, А.Ф. Медведев // Древняя Русь. Город, замок и село. Археология СССР. – Т. 14. – М., 1985. – С. 298–365.* 13. *Комар А.В., Сухобоков О.В. Вооружение и военное дело Хазарского каганата // Восточноевропейский археологический журнал. – 2000. – 2(3). – стаття доступна: http://archaeology.kiev.ua/journal/020300/komar_sukhobokov.htm* 14. *Крыганов А.В.*

Кистени салтово-маяцкой культуры Подонья // Сов. археология. – 1987. – № 2. – С. 63–69.

15. Кучера М.П. Древній Пліснеськ / М.П. Кучера // Археологічні пам'ятки УРСР (далі – АП УРСР). – Т. 12. – К., 1962. – С. 3–56. 16. Кучера М.П. Середньовічне городище біля с. Соکیلці на Південному Бuzі / М.П. Кучера // Археологія. – Т. 19. – К., 1965. – С. 207–210. 17. Кучінко М. М. Археологічна карта Волині: Монографія / М.М. Кучінко, Г.В. Охріменко. – Луцьк: Вежа, 1995. – 167 с.

18. Кучінко М. М. Давньоруське городище Вал в Надстир'ї. – Луцьк: Вежа, 1996. – 207 с.

19. Кучінко М. М. Історія населення Західної Волині, Холмицини та Підляшшя / Монографія М. М. Кучінко. – Луцьк, 2009. – 528 с. 20. Михеев В. К. Подонье в составе Хазарского каганата: Монографія / В.К. Михеев.– Харьков: Изд-во ХГУ, 1985. – 148 с. 21. Пастернак Я. Старий Галич: Археологічно-історичні дослідження у 1850–1943 рр. – Івано-Франківськ, 1998 (Краків; Львів, 1944). – 347 с. 22. Петегурич В. М. Оружие и снаряжение всадника / В.М. Петегурич // Археология Прикарпатья, Волини и Закарпатья (реннеславянский и древнерусский периоды). – К.: Наук. думка, 1990. – С. 163–171. 23. Плавінські М. Узбраенне беларускіх земляў X–XIII стагоддзяў. – Мінск, 2013. – 106 с. 24. Прищепя Б.А. Дорогобуж на Горині у X–XIII століттях: Монографія / Б.А. Прищепя. – Рівне, 2011. – 250 с. 25. Свешніков І.К. Исследование пригорода древнерусского Звенигорода // Труды V Международного Конгресса археологов-славистов. – Т. 2. – К., 1988. – С. 142–147.

26. Сергеева М. Деталі озброєння з кістки та рогу з території Південної та Західної Русі // Фортеця: збірник заповідника “Густань” на пошану Михайла Рожка. – Л.: Камула, 2009. – С. 333–340. 27. Терський С. В. Вироби з кістки і рогу X–XIII ст. з території Прикарпаття і Волині у фондах Львівського історичного музею // Наукові записки Львівського історичного музею (далі – НЗ ЛІМ).– Вип. 1. – Львів, 1993. – С. 68–87. 28. Терський С. В. Княже місто Володимир. – Львів: Вид-во Національного ун-ту “Львів. політехніка”, 2010. – 320 с., іл. 29. Терський С. В. Галицько-Волинське боярство у музейних пам'ятках // НЗ ЛІМ. – Вип. 14. – Львів, 2010. – С. 14–37. 30. Терський С.В. Спорядження дружинника Надстубляниці – волості княжого міста Пересопниці у XII–XIV ст. // Вісник Національного університету “Львівська політехніка” (далі – ВНУ “ЛП”). – № 693: Держава та армія. – 2011. – С. 16–25. 31. Терський С., Савицький В. Кістени X–XIV ст. на галицько-волинських землях // *Badania archeologiczne w Polsce Środkowowschodniej, Zachodniej Białorusi i Ukrainie w roku 2013: streszczenia referatów XXX konferencji sprawozdawczej.*– Lublin: UMCS, 2014. – S. 27. 32. Флерова Е.В. Резная кость Юго-Востока Европы IX–XII веков: искусство и ремесло (по материалам Саркела – Белой вежи из коллекции Государственного Эрмитажа). – СПб., 2001. – С. 58–61. 33. Юра Р.О. Древній Колодяжін // АП УРСР.– К.: Вид-во АН УРСР, 1962. – Т. 12. – С. 57–130. 34. Czerwien – gród między Wschodem a Zachodem. Katalog wystawy. – Tomaszów-Lubelski-Lejpczig-Lublin-Rzeszów, 2012. 35. Gurba J., Czerepiński A. Rogowy kiścień z Czeremna / J. Gurba, A. Czerepiński // *Liber Josepho Kostrzewski octogenaño a veneiatoribus dedicatus.* – Wrocław, 1968. – S. 484–489. 36. Gurba J. Ciekawy staroruski zabytek z Czerwieni / J. Gurba, A. Czerepiński // *Z otchłani wieków.* – R. 31. – № 3. – S. 238–241. 37. Kotowicz Piotr N. Uwagi o znaleziskach kiścieni wczesnośredniowiecznych na obszarze Polski // *Acta Militaria Mediaevalia* (далі – АММ).– 2.– Kraków – Sanok, 2006. – S. 51–66. 38. Kotowicz P. Przemiany w uzbrojeniu plemiennym i wczesnopanństwowym (VI – poł. XIII w.) w polskiej części dawnych księstw ruskich – wybrane przykłady / P.N. Kotowicz // ВНУ “ЛП”. – № 571: Держава та армія. – 2006. – С. 18–47. 39. Kuśnierz J. Z badań nad militarnym znaczeniem Grodka nad Bugiem (Wołyń) we wczesnym średniowieczu / J. Kuśnierz // АММ. – 2. – Krakow; Sanok, 2006. – S. 79–102. 40. Rauhut L. Wczesnośredniowieczne materiały archeologiczne z terenów Ukrainy w Państwowym Muzeum Archeologicznym w Warszawie // *Materiały wczesnośredniowieczne.* – 1960. – T. 5. – С. 231–259.